

İSLAM KÜLTÜR TARİHİNİN İLK İLİMLER AKADEMİSİ: BEYTÜ'L-HİKME

Gazi ERDEM*

Öz

Abbasi halifelerinden olan Me'mun'un dönemi, İslam medeniyet tarihinin en parlak dönemlerinden birisidir. Söz konusu dönemin en önemli kurumu ise, İslam kültür tarihinde ilk ilimler akademisi olarak adlandırılabilcek olan 'Beytü'l Hikme'dir. Bu makalede, İslam tarihinin erken dönemlerinde, felsefe, mantık, matematik, astronomi ve tıp gibi ilim dallarının İslam âlemine girmesi ve bu ilim dallarının doğduğu bölgeleri de etkileyecek kadar gelişmesine önemli katkı sağlayan Beytü'l Hikme ele alınmaktadır. Beytü'l Hikme'nin kuruluşundan önce fen ve felsefe bilimlerinde Müslümanlar tarafından yapılan çalışmalar özetlendikten sonra, enstitü veya akademi olarak adlandırdığımız Beytü'l Hikme'nin kuruluşu, orada çalışma yapan meşhur ilim adamları ve eserleri üzerinde durulmuştur. Daha dikkat çekici olabileceği düşüncesiyle de söz konusu kurumun ifa ettiği misyon ve İslam dünyasının değişik bölgelerinde daha sonra ortaya çıkan ilim müesseselerine etkisi ayrı bir başlık altında vurgulanmış ve ulaşılan bazı düşünceler sonuç kısmında paylaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Beytü'l Hikme, İslam ilim tarihi, İslam dünyasında bilimler, Me'mun.

Abstract

The first Academy of Sciences in the Islamic Cultural History: The Bait al-Hikmah

The term of Abbasid Caliph Me'mun was one of the brightest periods of the history of Islamic civilization. The Baitu'l-Hikmah, which was the most important institution of that term holds title of to be the first academy of sciences of the Muslim world. The topic of this article is the Baitu'l-Hikmah as the first academy of sciences in the Islamic cultural history. It played a crucial role in the development of sciences such as astronomy, medicine, mathematics, physics and philosophy in the early period of Islamic history. After summarizing the works which had been done by Muslims before the establishment of the Baitu'l-Hikmah regarding sciences, we dealt with the establis-

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Stratejik Planlama ve Yönetim Geliştirme Daire Başkanlığı, gerdem2002@yahoo.com

ment of the institution, significant scientists who worked there and works which were produced there. More interestingly, we tried to evaluate its mission and functions and its effects on the Muslim world as an exemplary academy. At the end, we tried to draw some conclusions.

Key words: The Baitu'l-Hikmah, History of Sciences in Islamic World, Caliph Me'mun.

Giriş

Abbasi Halifesi Me'mun (198-218/813-833) dönemi, İslam kültür tarihinin en parlak dönemlerindedir. Bu dönemin bir eseri olarak kurulan Beytül-Hikme (Hikmet Evi) de İslam dünyasının ilk ilimler akademisi olma unvanına sahiptir. Tarihte çok önemli bir yeri olmasına rağmen son dönemlere kadar bu konuya hak ettiği ilgi gösterilmemiştir. İslam kültür ve medeniyetinin gelişimine etkisi bakımından daha önemsiz görülebilecek bazı konularda çok sayıda eser bulmak mümkün iken, bu hususta İslam âleminde yeterli sayıda çalışmanın yapıldığı söylenemez. Bunun esas sebebi olarak, klasik İslam tarihi kaynaklarında konuya çok az değinilmiş olması gösterilmektedir. Esas kaynak olarak tabakat kitaplarının kullanılması zorunludur. Başka bir ifade ile konuya dair bilgiler daha çok tabakat kitaplarında dağınık halde bulunmaktadır. (Bozkurt 2002: 120).

Beytül-Hikme'nin, dini ilimler bakımından aynı derecede önemi haiz olmasa da, fen ve felsefe ilimlerinin İslam dünyasında yer edinmesini sağlamada hayati bir rol oynadığı bilinmektedir. İslam âleminde, belirli bir disiplin içerisinde çok sayıda çalışmanın yürütüldüğü ilk ilimler akademisi olması da ayrıca önemlidir. Dolayısıyla, bu konunun üzerinde çalışma yapmaya, düşünmeye değer bir konu olduğu değerlendirilmektedir.

Beytül-Hikme Öncesinde İslam Âleminde Kültürel Çalışmalar

İslam tarihine genel olarak bakıldığında, Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadasında birliğin temin edilmesinden sonra, Hulefa-i Raşidin döneminde Orta Asya'dan Kuzey Afrika'ya kadar; Abbasilerin ilk dönemlerine gelindiğinde ise, Orta Asya'dan İspanya'ya kadar uzanan geniş coğrafyanın İslam dünyası haline getirildiği görülür. (Nasr 1987: 29-30). Bu genişlemenin bir sonucu olarak dili, dini, kültür ve tarihi birbirinden çok farklı olan insanlar, İslam devletinin vatandaşları olmuşlardır. Mısır, Suriye, Irak ve Mezopotamya'da bulunan ve dünyanın en önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden olan

İskenderiye, Edessa (Ruha, Urfa), Nisibis (Nusaybin), Kinnesrin, Antakya, Cundişapur ve Harran İslam devletinin sınırları içerisinde kalmışlardır. (Dağ vd. 1974: 103-105; Öztürk 1998: 445; Demirci 1996: 29). Şüphesiz bu merkezler İslam kültür ve medeniyetinin oluşmasında etkin olmuşlardır. Hiç bir medeniyetin kendi başına olgunlaşmadığı, kendi içine kapalı olarak gelişmediği, her medeniyetin kurulduğu yerde kendisinden önce mevcut olan medeniyetlerden bazı unsurları aldığı, kendisinden sonrakilere de maddi ve manevi birtakım katkılar yaptığı gayet iyi bilinmektedir. Önceki dönemlere ait kültür ve medeniyet unsurları da, bu kültür havzalarının katkılarıyla İslam medeniyetine geçmiştir. (Kayaoğlu 1994: 33). Bu durum, bir prensip olarak, inanç esaslarına aykırı olmadığı müddetçe geçmiş medeniyetlerin oluşturduğu ilim, kültür ve medeniyet eserlerinin Müslümanlar tarafından kabul edilip benimsendiğini de göstermektedir.

Aslen Arap olup fütuhattan önce İran hakimiyeti altında yaşayan Lahmî kabilesi ve Bizans hakimiyeti altında yaşayan Gassan kabilesi mensuplarının, her iki kültürün İslam âlemine girmesinde önemli katkıları olduğu bilinmektedir. (Barthold vd. 1973: 129). Bunlarla birlikte Araplar, İranlılar, Rumlar, Habeşliler, Berberîler ve Hintliler gibi farklı milliyetlerle; Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler, Mecusiler, Budistler ve Sabî ve pagan gibi diğerleri olarak sayabileceğimiz farklı din ve inanışlara mensup ilim adamları Müslümanların ilim ve kültürlerini zenginleştirmek için teşrik-i mesai yapmışlardır. (Hamidullah 1965: 155).

İslam âlemine geçen kültürün esas menşei eski Mezopotamya ve Mısır'dır. Bu kültürler gelişerek Yunan'da zirvesine çıkmış, İskender'in istilasından sonra Helenizm adıyla yeni bir safhaya ulaşmış, sonra da İslam dünyasına geçmiştir. (Yurdaydın 1982: 42-43). Yunanlılardan önce, söz konusu iki medeniyet merkezinde tıp ve matematiğin temelleri atılmış, yeryüzü olduğu kadar gökyüzü de araştırılmıştı. Yunanlıların ilmi faaliyet merkezi İskenderiye'ye kayınca burada Yunan, Mısır ve doğu ilimlerinin yeni bir sentezi oluşmuştu. İslam âlemine Müslüman üstatlarmış gibi giren Öklides, Batlamyus ve Calinos gibi isimler burada yetişmiştir. Helenistik miras da İslam âlemine doğrudan Atina'dan değil, daha çok buradan geçmiştir. (Nasr 1987: 30)

İslam fütuhatından önce en üst seviyesine erişen, İskenderiye'deki tıp medresesinde yetişen Suriyeli âlimlerin, Antakya ve Harran'a geçerek oralarda önemli gelişmeler sağladıkları bilinmektedir. (Brockelmann 1988: 202). Ayrıca, Nesturi ve Monofizit kiliseleri arasındaki şiddetli rekabet İskenderiye'nin

fikri faaliyetlerinin Antakya'ya, Bizans aleyhtarlığı da Doğu kiliselerine ait öğretim merkezlerinin Doğu'ya Urfa, Nisibis ve hatta Fars İmparatorluğu sınırları içerisine taşınmasına sebep olmuştur. Kisra Enuşirvan (531-678), İmparator Jüstinyen tarafından inançsız oldukları için Atina'dan kovulan ve mezhep kavgaları dolayısıyla İskenderiye'den kaçan ilim adamlarını memnuniyetle kabul etmiş, kendi himayesinde Huzistan bölgesi şehirlerinden Cundişapur'da bir enstitü kurmuştur. (Hasan 1985: 3/172). Burası daha sonra, Antakya ve Urfa'nın mirasını da devralan, Yunan, Hintli ve İranlı hocaların yer aldığı kozmopolit bir üniversite merkezi olmuştur. Bu bölgelerde yer alan söz konusu öğretim merkezleri tabii mirasçıları oldukları Mısır, Babil ve İran medeniyetlerini de katarak oluşturdukları ilmi hâsılayı İslam dünyasına aktarmışlardır. (Nasr 1987: 31; Demirci 1996: 30-32).

Özetle ifade etmek gerekirse, İslam medeniyetinin zuhuruna kadar, tarihin çeşitli dönemlerinde ortaya çıkan Asurlular, Babilliler, Fenikeliler, Mısırlılar, Hintliler, İranlılar ve Yunanlılar gibi değişik millet ve kavimlerin ilim, felsefe ve edebiyat alanlarında meydana getirdikleri beşeri kültürün hulasası, İslam kültürünü oluşturmuştur. İslam kültürünün doğduğu dönemlere kadar, medeniyet eserleri asırlar içerisinde süzülerek Yunanlılarda toplanmıştı. İslam medeniyeti, Hint ve İran kültürü yanında Yunanlılardan aldığı bütün medeniyetlerin kültür hazinesini önce kendi dili olan Arapçaya kazandırmış, kendisine ait değerleri de katarak bu hamuleyi bir kat daha artırmak suretiyle, insanlık ilim ve medeniyetine altın değerinde bir katkıda bulunmuştur. (Zeydan 1966: 3/232-233).

Fen ilimleri ile fazla ilişkileri olmayan Arap İslam dünyasına bu ilimler tercümeler yoluyla girmiştir. Tercüme faaliyetlerini de iki safhada ele almak gerekmektedir. İlk safha, Abbasi Halifesi Me'mun öncesini, ikinci safha ise, Me'mun ve sonrasını kapsamaktadır. İlk safhada, rast gele seçilmiş birçok eser büyük çoğunluğu Hıristiyan, az bir kısmı da Yahudi ve mühtedi olan mütercimler tarafından tercüme edilmiştir. İkinci safhada, tercüme faaliyetleri Bağdat'ta yeni bir akademi olarak kurulan Beytül-Hikme'de toplanmış, aşağıda da değineceğimiz gibi, aralarında çok sayıda Müslümanın da olduğu mütercimler tarafından yapılmış ve araştırmalar için zaruri olan eserler tercüme edilmiştir. (De Lacy 1959: 72; Öztürk, 1998: 450).

İlk tercümeler Beytül-Hikme'nin kuruluşundan yaklaşık 100 yıl önce Halid b. Yezid b. Muaviye tarafından yaptırılmıştır. Halid, esas olarak kendisini kimya ilmine vermiş, diğer madenleri altına dönüştürmeyi düşünmüştür.

İskenderiye akademisinden Arapça bilen bazı alimleri Şam'a davet ederek, İstefehan el-Kadim adlı bir zatın başkanlığında onlara kimya, tıp ve astronomi sahalarında Yunanca ve Koptça'dan tercüme yaptırmıştır. (İbn Nedim 1988: 303; Hudari Bey 1970: 1/218; Öztürk 1998: 448). Yine Emeviler döneminde, Halife Mervan'ın doktoru olan Masarceveyh el-Basri'nin, İskenderiye akademisi doktorlarından Ahron'un tıp kitabını tercüme ettirmesi (İbn Cülcül 1955: 61)¹ ve Hişam b. Abdülmelik'in kâtibi Salim'in, daha önce Farsçaya çevrilmiş bulunan Aristo'nun İskender'e yazdığı risaleleri Arapçaya tercüme ettirmesini (İbn Nedim 1988: 131; Şeşen, 1986: 3/458) önemli faaliyetler olarak sayabiliriz.

Abbassiler Devleti'nin kurulmasıyla birlikte tercüme faaliyetleri de hız kazanmış, Mansur döneminde (136-158/754-775) öncesine kıyasla ciddi çalışmalar yapılmıştır. Mansur'un Cundişapur Akademisi'nden getirttiği doktoru Corcis b. Cibril, Yahya b. Batrik ve o dönemde Bağdat Patriği olan Sergios tarafından Hipokrat, Calinos ve Galen'in tıp kitapları, Aristo'nun bazı eserleri, Batlamyus'un el-Macesti ve Öklid'in Usulü'l-Hendese'si Yunancadan Arapçaya çevrilmiştir. (Ahmed Emin 1933: 1/272; Hitti 1980: 2/479). Aynı dönemlerde Hintçe ve Farsçadan da çeşitli kitaplar tercüme edilmiştir. (İbn Nedim 1988: 132; Ahmed Emin 1933: 1/177; Zeydan 1966: 3/280-281; Şeşen 1986: 3/460).

Me'mun döneminden önce tercüme işine ehemmiyet verilen diğer bir dönem de Harun Reşid dönemidir. Bu dönemde, Ankara ve Ammuriye gibi önemli Rum şehirleri fethedilmiş, buralarda zengin bir eski Yunan eserleri hazinesi ele geçirilmiştir. Bağdat'a taşınan kitapların tercüme edilmesi konusunda hem Harun Reşid hem de vezirleri olan Bermekilerin ciddi gayretleri olmuştur. (Hudari Bey 1970: 1/219; Hitti 1980: 2/479-480). Tercüme edilen eserlerin çoğu tıp ile alakalı kitaplar olmasına rağmen Astronomi ile alakalı olarak 'Zîcu'l-Harunî' telif edilmiştir. Dolayısıyla, Astronomi ile ilgili eserlerin tercümesinde de epeyce yol alındığı anlaşılmaktadır. Yuhanna b. Maseveyh, Haccac b. Yusuf b. Matar, Ömer b. Ferruhan et-Taberi, Sehl b. Harun ve Yahya b. Batrik, dönemin meşhur mütercimleri olarak görev yapmışlardır. (Rifaî 1927: 3/379; Ahmed Emin 1933: 1/264).

1 Söz konusu kitabı daha sonraki dönemde Halife Ömer b. Abdülaziz'in kütüphanede bulunduğu, çoğaltılarak halka dağıtılması konusunda istişarelerde bulunduğu, yine de tereddüt ettiği için 40 gün süre ile istihare yaptığı ve sonra çoğaltarak halka dağıttığı rivayet edilmiştir (İbn Ebi Usaybia: 232).

Beytü'l-Hikme'nin Kurulduğu Dönemde Bağdat

Beytü'l-Hikme konusuna geçmeden önce bu akademinin yer aldığı Bağdat ve orada hakim olan ortam hakkında da kısa bir bilgi vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu dönemin Bağdat'ı, İslam medeniyetinin başşehri, ilmin Kâbesi, alimlerin toplandığı yer, fazilet ve irfan sahiplerinin verimli olduğu mekân, fen ve diğer ilimlerden tercüme yapan mütercimlerin makamı olarak tasvir edilmiştir. (Zeydan 1966: 3/342). Kuruluşunun üzerinden henüz çok kısa bir zaman geçmiş olmasına rağmen, hicri II. asrın sonlarından itibaren asırlar boyunca dünyanın en büyük ilim merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. 1.500.000 civarındaki nüfusuyla sadece İstanbul ve Uzak Doğu'da bazı merkezlerin kendisiyle boy ölçüşebileceği Bağdat'ın halkı, ülkenin çeşitli yerlerinden gelmiş, ilme ve araştırmaya meraklı, vasıflı insanlardı. İlimin ve alimlerin değerli görüldüğü, çok yetkin ilim adamlarının yetiştiği, geçmiş medeniyetlerle köprülerin kurulduğu, çeşitli millet ve dinlere mensup alimlerin huzurlu bir çalışma ortamı bulduğu Bağdat'ın en parlak dönemi de Me'mun dönemidir. (Holt vd. 1989: 4/70; Ahmed Emin 1933: 2/77-78, 82).

Meşhur tarihçi Wells (1972: 193) Abbasilerin en parlak dönemi olan Me'mun dönemindeki ilim ve kültür hayatını şu ifadelerle özetlemiştir:

“Dünyanın Çin'in batısında kalan kısmı bir fikir rönesansı idrak ediyor, eski düşünüş tarzlarının yerini yenisi alıyordu. Araplar bu dönemde Yunan bilim literatürü ile Suriye ve İran'da karşılaştılar. Yine bu kültürün Araplara geçmesine Mısır da aracılık etti. Çinlilerden kâğıt imalini öğrendiler, Hindistan'da da Hint matematiği ve felsefesiyle temasa geçtiler. Bu suretle, Aristo ve İskenderiye müzesinin saçtığı fakat çok uzun bir zaman kısır kalmış tohumlar şimdi filizleniyor ve meyvelerini vermeye başlıyordu. Matematik, tıp ve fizik bilimlerinde büyük ilerlemeler oldu. Roma rakamlarının yerini bugün hala kullandığımız Arap rakamları aldı, sıfır işareti icat edilip kullanıldı.”

1. Beytü'l-Hikme

a. Kuruluşu

Beytü'l-Hikme, Abbasi halifesi Me'mun döneminin önceki dönemlerden farklılaşarak, ilim ve kültür çalışmalarının zirveye ulaşmasında en önemli paya sahip olan kurumdur. İslam kültür tarihinde bilinen ilk yükseköğretim kurumu olan Beytü'l-Hikme, (Hitti 1980: 2/ 630; Ahmed Emin 1933: 2/64) Yuhanna b. Maseveyh'in büyük bir kütüphane yaptırması tavsiyesi üzerine, Harun Reşid tarafından iktidarının son dönemlerinde, kütüphane olarak sarayın bitişiğinde yaptırılmıştır. (Kıfî: 169; Ataulah: 329; Çelebi 1976: 177-178). Beytü'l-Hikme'nin ilk nüvesinin Halife Mansur döneminde sarayda oluşturulan bir kütüphane olduğu, önceden beri tercüme edilen kitapların oraya konduğu, dışarıdan getirilen eserlerin artık buraya sığmaması üzerine Harun Reşid tarafından sarayın bitişiğine Hizânetü'l-Hikme adı verilen kütüphanenin yaptırıldığına dair bilgiler de bulunmaktadır. (Demirci 1996: 45-49). Bermekilerin ilme düşkünlükleri ve yapılan çalışmalara verdikleri destekler düşünüldüğünde Beytü'l-Hikme'nin kuruluşunda onların katkılarının da olmuş olabileceğini akla gelmektedir. (Öztürk 1998: 451).

Harun Reşid'in Bizans şehirlerine yaptığı askeri seferlerde oralarda bulunan ve yerli halkın pek kıymetini bilemediği değerli eserleri Bağdat'a getirmeyi önemli bir hedef olarak gördüğü belirtilmektedir. Özellikle, yukarıda da bahsedildiği gibi, Ankara ve Ammuriye bu bakımdan oldukça zengindi. Buraların fethinden sonra Harun Reşid başka yerlerde bulunması zor olan nadir ve nefis eserleri Bağdat'a nakletmiş ve Beytü'l-Hikme'ye koydurmuştur. (Ahmed Emin 1933: 2/62; Ataulah: s. 34). Bu dönemde, Hint seyyah, alim ve doktorları tarafından getirilmiş olan, Hint eserleri de Beytü'l-Hikme'ye konulmuştur. (Brockelmann 1988: 202; Altınay 1328: 5/405).

Beytü'l-Hikme'nin kurulup Yunan ve Hint eserlerinin oraya konulmasından sonra, Harun Reşid, Yuhanna b. Masevevh'e özellikle tıpla ilgili kitapların tercüme edilmesi görevini vermiştir. (İbn Cülcül 1955: 65-66; Ahmed Emin 1933: 2/62). Allan eş-Şuûbî ve Fazl b. Nevbaht'ta tercüme işiyle görevlendirilmişlerdir. (İbn Nedim 1988: 105, 284; Bozkurt 2002:120).

Yukarıda verilen bilgilerden hareketle, Beytü'l-Hikme'nin tabii ihtiyaçların ve bir sürecin neticesinde ortaya çıktığı, İskenderiye ve Cundişapur akademileri örnek alınarak kurulduğu söylenebilir. Zira, Beytü'l-Hikme kurulunca ya kadar eski kültür ve medeniyetlere ait çok sayıda eser Bağdat'a getirilmiş

ve sistematik olmasa da birçok eser tercüme edilmiştir. Eski kültür merkezlerinin İslam devleti sınırları içerisinde kalmasından sonra gerek halifelerin daveti, gerekse sunulan imkânlar dolayısıyla buralardan çok sayıda yetişmiş insanın Bağdat'a gelip yerleştiği bilinmektedir. Söz konusu alimlerin böyle bir akademinin kurulması yönünde çalışmalar yaptıkları, yetkilileri teşvik etmiş olabilecekleri akla gelmektedir. Ayrıca, toplumun başta tıp ve astronomi olmak üzere çeşitli ilim dallarına gittikçe artan bir şekilde ihtiyaç duyması, en azından bu alanlarda kurumsallaşmayı gerekli kılmıştır. Dolayısıyla, Beytü'l-Hikme'nin toplumun ihtiyaçları muvacehesinde, süreç içerisinde ortaya çıkan bir kurum olduğu değerlendirilmektedir. Kanaatimizce kurumun nasıl, niçin, nerede ve kim tarafından kurulduğundan ziyade, toplum için yerine getirdiği fonksiyon önemli olmalıdır.

Bazı kaynakların ilim ve hikmet kurumu anlamına Beytü'l-Hikme, bazılarının da kitapların toplanıp muhafaza edildiği yer anlamına Hizanetü'l-Hikme adını verdikleri kurum hakkında, Harun Reşid dönemi itibarıyla söylenilebilecek çok fazla şey yoktur. Özetle, Harun Reşid tarafından bir kütüphane olarak kurulmuş, burada bulunanlar tarafından yapılan tercüme faaliyetleri öncesine kıyasla daha da hızlanmış ve sistematik hale gelmeye başlamış, kurumun Me'mun döneminde yükleneceği önemli fonksiyonlara mukaddime yapılmıştır. Hikmet sözünden de anlaşılacağı gibi kurum, fizik, kimya, astronomi ve felsefe araştırmalarının ve bu konulardaki eserlerin çevirilerinin yapıldığı bir merkez olmuştur. Din ilimleri ile ilgili ders ve çalışmalar ise camiler başta olmak üzere başka kurumlarda yapılmıştır. (Makdisi 1981: 24-25; Dağ vd. 1974: 109).

b. Me'mun'un Katkısı

Beytü'l-Hikme asıl fonksiyonunu Me'mun halife olduktan sonra icra etmeye başlamıştır. Me'mun döneminde Beytü'l-Hikme, her şeyden önce eski nadir eserlerin toplanarak muhafaza edildiği bir eski eserler kütüphanesi, tercüme ve telif yoluyla pek çok eserin meydana getirildiği ve çok sayıda ilim adamının yetiştiği bir yükseköğretim kurumu, astronomi ile ilgili araştırma ve gözlemlerin yapıldığı bir rasathane ve halk kütüphanesi olarak hizmet vermiştir. Kindî'nin burada felsefe öğrenmek isteyenlere mahsus bir bölüm açtığı da (Ataullah: 332) düşünülünce ihtisas bölümlerinin oluştuğu da söylenebilir.

Beytü'l-Hikme'nin o dönemde öne çıkmasının Me'mun'un şahsiyeti, aydın bir kişi olması ve kuruma olan kişisel ilgi ve desteği ile irtibatlı olduğu değerlendirilmektedir. Tarihçiler onu alim, filozof, zeki, ilme değer veren, azimli, iradesi güçlü, ileri görüşlü, hür fikirli ve şahsiyeti güçlü bir halife olarak nitelendirmektedirler. (Zehebi 1982: 10/273; Dineverî 1930: 401). Onun ilim, akılcılık ve fikir hürriyetine olan düşkünlüğü, Mutezile mensupları ve imamları ile sıkı irtibatına sebep olmuş, Me'mun'un en fazla itibar ettiği kişiler de onlar olmuştur. Şüphesiz Yunan felsefe ve mantık eserleri, akli yorumu öne çıkaran Mutezile için önemliydi. Me'mun'un özellikle bu ilimlere olan ilgisinin, onların tesiriyle olmuş olabileceği de akla gelmektedir. (Hasan 1985: 3/164).² Dönemin önemli bir kültürel etkinliği olarak halifenin huzurunda yapılan münazaralarda, Mutezile imamlarının felsefe ve mantık kurallarını da kullanarak Yahudi ve Hıristiyanlara uygun cevaplar vermelerinin ve onlardan bazılarının Müslüman olmasının, Me'mun'u müspet ilimler yoluyla İslam'a hizmet etme anlayışına sevk ettiği de düşünülebilir. Zira, Bağdat gibi büyük merkezlerde başka dinlerin mensuplarıyla artık içli dışlı yaşanıyor ve onlar bu ilimleri biliyorlardı. (Ahmed Emin 1933: 1/265, 356-358).

Dönemin ilim ve kültür hayatı bakımından çok verimli bir dönem olmasını, çok sayıda eserin getirtilip tercümelerinin yapılmasını bazı tarihçiler Me'mun'un felsefeye olan şahsi düşkünlüğüne bağlamaktadırlar. Ancak, kısa sürede Yunan felsefesini katlayacak büyüklükte çalışmaların yapılmasını, halife de olsa bir kişinin felsefeye olan merakına bağlamak uygun olmasa gerektir. (Gibb 1991: 86). Ayrıca, tercüme edilen kitaplar sadece felsefe kitapları da değildir. Mutezile alimlerinin tamamının bu eserlerin getirilmesi ve tercüme edilmesi noktasında gayretli oldukları, eserleri okudukları ve İslam'ı izahta onlarda ortaya konan metotları kullandıkları, dönemin diğer bazı üst düzey idarecileri ve zenginlerinin de ilim adamlarını himaye ederek eserler ortaya çıkarmalarını teşvik ettikleri düşünüldüğünde, yapılan çalışmalarda geniş bir elit kesimin etkin olduğu ve dini saıkların da önemli olduğu anlaşılmaktadır. (Ataullah: 271). Me'mun'un aldığı eğitim dolayısıyla felsefeye olan düşkünlüğü, akılcı tutumu ve Mutezileye olan yakınlığı da buna eklenince onun döneminde

2 Bazı kaynaklarda tercümelerin birinci sebebi olarak Me'mun'un Aristo'yu rüyasında görmesi zikredilmekte, hikâye uzun uzun anlatılmaktadır (İbn. Nedim 1988: 303-304; Hudarî Bey 1366: 1/220; Rifaî 1927: 3/377). Ahmed Emin, Me'mun'un kesinlikle tanıdığı Aristo'nun kim olduğunu etrafındakilerden sorması gibi kendi içerisinde çelişkili olan hikâyenin uydurma olduğunu söylemektedir. Ona göre sebep tabiidir. Me'mun Aristo'yu gayet iyi bilmektedir. Zira, o güne kadar Arapçaya tercüme edilmiş olan eserlerini okumuş bulunmaktadır (1933: 1/268).

ilmi faaliyetler çok hızlanmış, (Bozkurt 2002: 118). Beytü'l-Hikme de çok fonksiyonlu, aktif, etkin ve verimli bir kurum olarak öne çıkmıştır.

c. İdaresi ve Çalışanlar

Beytü'l-Hikme, '*Sahibu Beyti'l-Hikme*' adı verilen bir müdür tarafından idare ediliyordu. Yuhanna b. Masaveyh, Selm el-Harranî, Sehl b. Harun ve Huneyn b. İshak bu görevi yürütmüşlerdir. Örneğin, Sehl b. Harun Me'mun döneminde Beytü'l-Hikme'nin müdürüydü. (İbn Nedim 1988: 133; Ataulлах: 160). Ancak bu müdürlüğün bir genel müdürlük olduğu anlaşılmaktadır. Aksi takdirde, bir dönemde çok sayıda müdür olması gerekir. Zira kaynaklarda, aynı dönemde birden fazla kişi için müdürlük sıfatı kullanılmıştır. Dolayısıyla, Beytü'l Hikme'de mevcut olan her bölümün başında bir müdür olduğu, bunların da bir genel müdürün idaresi altında toplandığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Muhammed b. Musa b. Şakir astronomi bölümünün müdürüdür. Ayrıca kütüphanenin, yazıcıların, ciltçilerin de başlarında birer sorumlu idareci bulunmaktadır. (Demirci 1996: 75, 79).

Beytü'l-Hikme'de çalışanlara dolgun maaş verilmiş, onları araştırmadan alıkoyacak her türlü engel ortadan kaldırılmıştır. Mütercime tercüme ettiği eserin ağırlığı kadar altın verilmesi gibi teşviklerle ilim adamları araştırmaya yönlendirilmiş, araştırmacılar desteklenmiştir. (Ataulлах: 372). Abbasi idarecilerinin bilinen bu tutumları, diğer bölgelerden ilim adamlarını Bağdat'a celbetmiştir.

Ayrıca, halife haricinde dönemin diğer bazı idareci ve zenginlerinin de ilim ve kültürel çalışmaları desteklemeleri, ilim adamları nezdinde hem Beytü'l-Hikme'nin hem de Bağdat'ın cazibesini artırmış olmalıdır. Örneğin Benû Musa olarak adlandırılan Muhammed, Ahmed ve Hasan isimli üç kardeş, oluşturdukları heyetlere ülke dışından önemli eserleri bulup getirttikleri gibi, tercüme heyetlerine de bunları tercüme ettirmişlerdir. Tercüme heyetinde yer alan alimlere de 500'er dinar gibi tatminkâr ücretler ödedikleri belirtilmektedir. (İbn Nedim 1988: 304; Hudarî Bey 1970: 1/220; Hasan 1985: 3/174-175).

2. Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler

Me'mun'un Bizans İmparatoru ile irtibat halinde olduğu, Bizans şehirlerinde bulunan bazı ilmi eserlerin kendisine gönderilmesini ondan talep ettiği, bu iş için, Beytü'l-Hikme'nin başında bulunan kişi ve dönemin en önemli mü-

tercimleri olan Haccac b. Matar, İbn Batrık, Yuhanna b. Maseveyh ve Huneyn b. İshak'ın da aralarında bulunduğu heyetler teşkil ederek Bizans'a gönderdiği bilinmektedir. Bu heyetler çeşitli şehirleri dolaşmışlar ve buldukları eserlerden seçerek alıp Bağdat'a getirmişlerdir. (Sami 1302: 33; Hudari Bey 1970: 2/220; Hitti 1980: 2/477-479; Avcı 1997: 98-99).

İstanbul'da M.S. 336 yılında yapılan büyük bir kütüphane vardı. Bizans'ın çeşitli beldelerinde bulunan önemli eserlerin getirilmesiyle zenginleştirilen bu kütüphanede 100.000 cilt kitap bulunuyordu. Burası, Me'mun'un gönderdiği elçi ve heyetlerin kitap seçip alabilecekleri önemli bir mekândı. Bundan başka çeşitli beldelerde de kitaplarla dolu, fakat Bizanslıların pek rağbet etmedikleri yerler vardı. Buralardan da Beytül-Hikme'ye çok sayıda kitap getirilmiştir. (Zehebî 1982: 10/279; Rifaî 1927: 2/375-376).

Me'mun Kıbrıs Emiri ile sulh yapınca, bir heyet göndererek orada bulunan eski Yunan eserlerini sulh şartlarının bir gereği olarak ondan istemiş, o da istediği eserleri kendisine göndermiştir.³ Bunların dışında Suriye, Küçük Asya, Şam ve Filistin civarlarından da kitaplar getirtilmiştir. O dönemde eski Yunan eserlerinin toplanması konusunda gayret gösteren sadece Me'mun da değildir. Yukarıda da değinildiği gibi, Benû Musa benzeri ilim meraklısı bazı zenginlerin de heyetler göndererek buralardan kitaplar getirttikleri bilinmektedir. (Rifaî 1927: 3/400). Yunancanın haricinde Süryanice, Farsça, Hintçe ve Koptça⁴ dillerinde yazılmış kitaplar da toplanmış ve tercüme edilmiştir. Tercüme edilmiş olan kitapların listesi kaynaklarda genişçe yer almaktadır. (Rifaî 1927: 3/380-388; Zeydan 1966: 3/310-333; Demirci 1996: 93-115).

3 Emir, kitapların verilir verilmemesi konusunda tereddüt edince istişare heyetine durumu danışır. Piskopos hariç diğerleri reddedilmesini ister. Piskopos görüşünü, "Benim görüşüm bu kitapların gönderilmesi yönündedir. Zira, bunlar akli kitaplardır, şeriatla idare edilen bir ülkeye girince orayı mutlaka bozacaktır." şeklinde ortaya koyunca kitapların gönderilmesine karar verilmiştir. (İbn Nedim 1988: 304; Ataullah: 200). Kaynaklarda işaret edilen bu husus, Bizans yetkililerinin o dönemlerde Yunan ilimlerine ait eserleri Müslümanlara verirlerken, eserlerde yer alan bilgilerin İslam dünyasında fikir ayrılıklarına sebep olabileceği mülhazasıyla hareket etmiş olabileceklerini akla getirmektedir. Eserlerin gönderildiği dönemde, Halife Me'mun tarafından Bağdat'a davet edilen ünlü Matematik alimi Leon'un, İmparator'un devreye girip yüksek ücretlerle İstanbul'da bir kiliseye tayin edilerek Bağdat'a gitmesine mani olunması, daha sonra İmparator'dan Leon'un gönderilmesinin istenmesi, bunun bir dostluk işareti olarak kabul edileceği ve kalıcı barış antlaşması imzalanacağı bildirilmesine rağmen gönderilmemesi, yukarıdaki fikrimizi desteklemektedir. (Avcı 1985: 99).

4 Kiptilerin konuştuğu eski Mısır dillerinden birisi.

Bu yolda ciddi harcamaların yapıldığı muhakkaktır. Kaynaklarda, kitapların toplanması için sadece Me'mun tarafından harcanan paranın 200.000 dinara ulaştığı belirtilmektedir. (Ataullah: 35; Bammat 1975: 144; Durant: 95-96). Me'mun öncesi ve sonrasında bu işe masraf yapan devlet adamları ve özel kişilerin masrafları da düşünülünce çok büyük meblağların sarf edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, elde edilen sonuç yapılan masraflara değerlidir. Batı'da yetişen büyük filozof ve ilim adamları tarafından asırlar önce yazılmış, Rönesans dönemine kadar da 1000 yıldan fazla bir süre oralarda bir daha ele alınamamış olan eski Yunan eserleri, Müslümanlar tarafından Bağdat'ta muhafaza edilmiştir. Şüphesiz, sadece bu eserlerin korunduğu yer olması münasebetiyle bile Beytü'l-Hikme insanlık tarihi açısından çok önemli bir misyon icra etmiştir.

Getirilen tüm eserler tercüme işiyle görevli kişi ve heyetler tarafından kısa zamanda Arapçaya tercüme edilmiştir. Çok kısa bir sürede, Aristo'nun belli başlı tüm eserleri, Eflatun'un diyaloglarının çoğu, Hipokrat, Galen, Dioscorides, Ptolomy, Öklid, Porfirios, Antolyus, Mirelaus, Tyonalı Apollonous, Afrodisyalı Alexander ve Artemidorus ve Proclus'a ait geniş eserlerle Yeni Eflatunculuğa ait eserler tercüme edilmiştir. Hatta aslı bulunamayan bazı eserlerin şerhleriyle birlikte tercümeleri yapılmıştır. Kısa bir dönemde, Yunan felsefe ve ilmi literatürün hatırı sayılır bir kısmının Arapçaya tercüme edilmesi ile kalınmamış, bunların yorumları da yapılmış, bunları geçen eserler ortaya çıkarılmıştır. (Rifaî 1927: 378; Holt vd 1989: 4/341-355). Örneğin Coğrafya'ya dair Ptolomy'nin eseri bir kaç kez tercüme edilmiş, daha sonra da Harezmi, bu dalda '*Suretü'l-Arz*' adlı eserini yazmıştır. Halife Me'mun'un da teşvikiyle 70 kişinin ortaklaşa yürüttüğü bir çalışma sonucu İslam dünyasında ilk dünya haritası olarak çizilen ve Batlamyus'un haritasından çok daha kapsamlı ve doğru olduğu söylenen harita da bu eserde yer almıştır. (İbn Nedim 1988: 333; Hitti 1980: 2/586-587).

Beytü'l-Hikme'de çalışan mütercimlerin en meşhuru Huneyn b. İshak'tır. Arapça, Farsça, Yunanca ve Süryaniceyi iyi bilen Huneyn, bu işler için hazırlanan cazip şartların da yardımıyla etrafında topladığı kişilerden iyi bir tercüme heyeti oluşturmuş, yukarıda isimlerini saydığımız pek çok filozof ve ilim adamının kitaplarının tercümesini yapmıştır. Ahmed Emin 1933: 1/264-265; Hitti 1970: 2/481). Yine önde gelen mütercim ve müelliflerden birisi de Kindî'dir. Aristo, Ptolemy, Öklid ve Porfirios'un eserlerinin bazılarını tercüme etmiş, bazılarını özetlemiş, bazılarını da şerhler yazmıştır. (O'leary 1959: 74). Kusta

b. Luka el-Ba'labekkî, Farsçadan tercüme yapan ekibin başkanıdır. (İbn Neddî 1988: 353; Kıfî: 263). Bunlardan başka Yuhanna b. Maseveyh, Yahya b. Batrik, Ömer b. Ferruhan, Sabit b. Kurra, Haccac b. Matar ve Abdülmesih b. Naima el-Hımsî gibi meşhur mütercimler ve ilim adamları Beytü'l-Hikme'de çalışan kişiler olarak sayılabilir. Rifâî 1927: 3/380; Demirci 1996: 74).

3. Bir Akademi Olarak Beytü'l-Hikme'nin Yerine Getirdiği Misyon ve Etkileri

Beytü'l-Hikme Me'mun döneminde sadece tercümelerin yapıldığı bir yer olmaktan çıkmış, mevcut eserlerin tasnif edildiği ve yenilerinin telif edildiği bir merkez, halka açık bir kütüphane, uzay araştırmaları için kurulmuş ve bu dalda yüksek öğretim merkezi olarak da görev yapan bir rasathanenin de içinde bulunduğu bir akademi haline almıştır. Bu haliyle Beytü'l-Hikme M.Ö. III. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş olan İskenderiye'deki meşhur müzenin⁵ Doğu'da yeni bir örneği olmuş, bu müzeden sonra kültür tarihinin en önemli kurumu haline gelmiştir. (Hitti 1970: 2/630; Adıvar 1969: 105).

Yukarıda Beytü'l-Hikme'de çalışan mütercimler olarak isimlerini saydığımız kişiler aynı zamanda akademinin önde gelen üstatları olmuş ve çok sayıda talebe yetiştirmişlerdir. İshak b. Huneyn, Sabit b. Kurre, Hubeyş b. Hasan, Matta b. Yunus ve Sinan b. Sabit gibi meşhur şahıslar onlara talebe olmuş ve hicri üçüncü asrı İslam kültür ve medeniyet tarihinin altın çağı yapmışlardır. Bu hocalar ve talebeleri sayesinde geçmiş medeniyetlerin bulunabilen hâsılasının tamamı Arapçaya tercüme edilmiş ve Arapça dünyanın ilim dili olmuştur. (Rifâî 1927: 3/380; Ahmed Emin 1933: 1/265; Nasr 1987: 32).

5 İskenderiye şehrinin kurucusu Makedonyalı Büyük İskender'in ölümünden sonra Mısır'da krallığını ilan eden ve 300 yıl devam eden hanedanın ilk hükümdarı olan Ptolemaios I Soter, İskenderiye'yi devletin merkezi yapmış ve burayı onarıp devrin en meşhur başkenti haline getirmiştir. Burada meydana getirilen müzenin en önemli kısmı kütüphanesi olmuştur. Bulunabilen her türlü yazılı eser kütüphaneye getirilirdi. Mısır'a giren her kitabın da burada bir nüshası çıkarılıp sahibine verilir, kitabın aslı ise kütüphanede bırakılırdı. Ayrıca, başka ülkelerde bulunan kitaplar da satın alınarak kütüphaneye getirirlerdi. Böylece, kütüphanede önemli bir koleksiyon oluşturulmuştu. Söz konusu kütüphanenin Mısır'ın fethi sırasında Müslümanlar tarafından yıkıldığına dair bazı söylentiler olsa da yaygın kanı kütüphanenin bölgedeki pagan tapınaklarının yıkılması sırasında Hıristiyanlar tarafından yıkılmış olduğu yönündedir. (Geniş bilgi için bkz. Mehmet Mansur, (Sadeleştiren, Dr. Fahri Unan), İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?, TDV Yayınları, Ankara 1995)

Kütüphane olarak da Beytü'l-Hikme, İslam aleminde ilk kütüphane olma unvanına sahiptir ve saygın bir yeri vardır. Burada Yunanca, Süryanice, Farsça, Hintçe, Koptça dillerinde yazılmış olanlar da dahil olmak üzere, değişik yabancı dillerde yazılmış çok sayıda eser toplanmıştı. Akademide mütercimler, nâsihler ve müellifler için ayrı bölümler oluşturulduğu gibi halkın kullanacağı okuma salonları da bulunuyordu. (Ataullah: 198; Zeydan 1966: 3/419).

Astronomi ilmine hizmet bakımından da Beytü'l-Hikme önemli bir kurumdur. Me'mun döneminde burada bir rasathane kurulmuş ve kıymetli araştırmacılardan bir astronomlar heyeti oluşturulmuştur. Burada çalışanlar Batlamyus'un keşiflerini tahkik etmişler, yerkürenin çevresini ölçmüşlerdir. İhtiyatla karşılamakla birlikte, Güneşteki lekelerin incelendiği belirtilmiştir. Özellikle bu kısımda, günümüz ilim anlayışına uygun bir anlayış benimsenmiş, çalışılan fen bilimlerine ait konular deneyle ispat edilebilir olduğundan, deneyle ispat edilmemiş veriler kabul edilmemiştir. (Ataullah: 372, Durant: 96).

Dönemin Bağdat'ında milliyet ve dinine bakılmaksızın herkes serbestçe yaşadığı gibi, Beytü'l-Hikme'de de Arap, Acem, Türk, Rum, Kıptî, Çin, Hint ve Berberî milletlerine ve o gün bilinen neredeyse tüm dinlere mensup insanlar kendi milliyet ve dinlerini muhafaza ederek, birbirleriyle ilgi ve alaka içerisinde, hür bir ortamda çalışmışlardır. (Ataullah: 80).

Günümüzde birer fakülte olarak kabul edebileceğimiz bölümlerin oluşmasıyla Beytü'l-Hikme'de çalışanların sayısı gittikçe artmıştır. Burada çalışan bazı alimlerin isimleri söylendiğinde tarihi olarak kurumun ifade ettiği anlam kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu alimlerden bazılarını yukarıda zikretmiştik. Onlardan başka şu isimler de zikredilebilir: Muhammed b. Musa el-Harezmi, Yahya b. Mansur, Sehl b. Harun, Kindî ve Benû Musa b. Şakir. (Rifaî 1927: 3/375; Ataullah: 81; Altınay 1328: 5/405). Bunların çoğu birçok bilim dalında geçmiş dönemlerde yapılan eserleri geride bırakan, ilim dünyasında haklı bir yer edinmelerini sağlayan eserler bırakmışlardır. Örneğin, bu çalışmada adını sıkça meşhur tercüman olarak zikrettiğimiz Huneyn b. İshak, tıp ilminin neredeyse her branşına ait çok sayıda eser bırakmıştır. (İbn Nedim 1988: 274; Nasr 1987: 195).

Çok sayıda ilim adamının Bağdat'a gelmesi, her türlü endişeden uzak hür bir ortamda çalışmalarını yürütmeleri, Yunan felsefe ve mantık eserlerinin tercüme edilmesi ve meşhur münazara meclislerinin de katkılarıyla İslam ale-

minde ilahiyat ilmi doğmuştur. Her konu aklın inceleme alanı içerisine girmiş ve serbest düşünmeye doğru ilk ve en önemli adım atılmıştır. (Watt 1998: 249-250; Adıvar 1969: 105). Dolayısıyla İslam ilahiyatının doğuşunda Beytü'l-Hikme'nin önemli bir payı vardır.

Münazara denilen meclislerin, -ki bunu bugün tartışmalı ilmi toplantı, sempozyum, çalıştay vb. isimlerle adlandırabiliriz- o tarihlerde ilim ve kültürün gelişmesine ciddi katkısı olmuştur. Bu toplantılar bazen Me'mun'un sarayında bazen de Beytü'l-Hikme'de yapılmış, Me'mun bunlara katılmayı itiyat edinmiştir. Bu meclislerde her konu tartışılabilmiş ve fikirler rahatlıkla ortaya konmuştur. En muhalif görüşler bile deliller sunularak dillendirilebilmiştir. Bu meclislere önem verilmesi ve halifelerin bizzat katılımları, ilim adamlarını araştırmaya sevk etmiş, dolayısıyla ilimde ilerlemeler olmuş, halk nazarında da ilim ve kültür itibar kazanmıştır. (Ataullah: 171; Bozkurt 2002: 121). Bu münazaraların belli şartları, kuralları, zamanı ve yeri olduğu için, bunları bir müessese veya bir enstitü olarak nitelemek yanlış olmasa gerektir.

Von Grunebaum, Beytü'l-Hikme ve dönemin entelektüel hayatı hakkında bilgi verirken, Bağdat'ta yaşamış Gregory Thaumaturgos isimli bir yazardan, içeriden birisinin aktarımı olarak şu alıntıyı yapmıştır: “Hiç bir konuyu çalışmamız yasak değildi. Gizli veya ulaşılamayan bir bilgi söz konusu değildi. İster Berber ister Yunan kökenli, ister maddi ister manevi, ister dünyevi ister uhrevi olsun her türlü doktrini inceleyebiliyor, her konu hakkında bilgi sahibi olabiliyor, her türlü araştırmayı yapabiliyorduk. Gönlümüzün istediği her şeye ulaşabilmenin tatmin ve huzurunu yaşıyorduk.” (Grunebaum 1980: 2B/505). Bu sözler dönemin atmosferini yansıtmakta, ilim ve kültürün gelişmesinin sebebini başka bir açıklamaya gerek kalmaksızın ortaya koymaktadır.

Beytü'l-Hikme'nin İslam alemine başka önemli bir katkısı da, onun diğer bölgelere örnek olmasıdır. Bağdat'ta Beytü'l-Hikme ile başlayan ilim ve kültür hareketi, diğer bölgelerdeki idareciler tarafından örnek alınmış; içinde milyonlarca kitabın bulunduğu, ilim öğrenmek isteyenlerin faydalanacağı, tercüme ve nakillerin yapılacağı kütüphaneler yapılmıştır. Bazı bölgelerde zaten İskenderiye ve Cundişapur medreselerinin etkileri hala devam etmekteydi. Me'mun'un masraflarını karşılayarak Basra'da kurduduğu Daru'l-Kütüb ve yine aynı dönemde Bağdat'ta kurulan Dâru'l-İlm (Dağ vd. 1974: 111). Beytü'l-Hikme'den aşağı değildi. Aynı şekilde Kufe, Belh, İsfahan, Semerkand, Kahire, Mağrib ve Lareca'da önemli kütüphaneler kurulmuş, buralarda da pek çok eser muhafaza edilmiştir. (Brockelmann 1988: 202; Holt vd. 1989:

2/123; Bammat 1975: 118). Bu kütüphane ve ilim müesseseleri, İslam kültür ve medeniyetinin oluşup geliştiği önemli merkezler olmuşlardır.

Resmi olarak yaptırılan kütüphanelerden başka, Beytü'l-Hikme örnek alınarak oluşturulan özel kütüphanelerin mevcudiyeti de bilinmektedir. Örneğin Me'mun'un nedimi olan Ali b. Yahya el-Müneccim, Bağdat'ta içinde çok sayıda eseri bulunduran ve araştırmacılara açık olan, işletme masraflarını, hatta gelen araştırmacıların masraflarını da kendisinin karşıladığı bir kütüphane kurmuştur. (Ataullah: 35-36). Vakıdî'nin de, içerisinde kendisi için eser yazan bir ekibin çalıştığı, büyüklüğünü halife Me'mun'un methettiği, binlerce cilt kitaptan oluşan, halka açık bir kütüphanesinin olduğu rivayet edilmiştir. Ayrıca, dönemin önde gelen bilim adamlarından olan ve yaptığı çalışmalarla İslam kültür tarihinde silinmez bir iz bırakan Cahız'ın da içinde müstensih çalıştırdığı özel bir kütüphanesinin olduğu bilinmektedir. (Bağdadî: 3/6; Dağ vd. 1974: 145).

İçinde değişik ilim dallarında yüksek öğretim yapılan bir akademi olan Beytü'l-Hikme'nin, bugün Tıp Fakültesi olarak adlandırdığımız, hem hastane hem de eğitim kurumu olan ihtisas kurumlarının oluşmasına da katkısı olduğu anlaşılmaktadır. Beytü'l-Hikme'nin kurulduğu dönemin en önemli mütercim ve doktorlarından olan Cebrail b. Bahtışu'nun Bağdat'ta yaptırılan ilk hastane olan Bimaristan'da, (İbn Cülcül 1955: 61; İbn Ebî Usaybia: 232) yine Bağdat'ta Bimaristan'dan daha büyük bir hastane yapılmasını temin eden Yuhanna b. Maseveyh ve öğrencisi olan Huneyn b. İshak'ın da o hastanede çalıştıkları ve öğrenci yetiştirdikleri bilinmektedir. İhtisaslaşmaya örnek olması bakımından, Me'mun'un eşi Buran binti Hasan b. Sehl'in bayanlara mahsus bir hastane yaptırdığını ve burada da tedavi ve eğitimin birlikte yürütüldüğünü (Emir Ali 1329: 273; Ataullah: 288). zikretmek gerekmektedir. Kuruluşlarında Beytü'l-Hikme'nin önemli etkisi olan bu müesseselerin doğrudan veya dolaylı olarak İslam ilim ve kültür hayatına önemli katkıları olmuştur.

Dünya ilim ve medeniyet tarihi, başka bir ifade ile insanlık açısından da Beytü'l-Hikme son derece önemli bir kurum olmuştur. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Yunan, Mısır, Hint ve İran medeniyetlerinin hâsılası olan ve zamanla aslı kaybolmuş bulunan yüzlerce eser burada Arapçaya kazandırılmıştır. Roma'nın düşmesiyle kopan insani ilimler zinciri, Beytü'l-Hikme'de yeniden bağlanmış, medeniyetin sürekliliği temin edilmiştir. Böylece insanlık alemine unutulmaz bir hizmet verilmiştir. (Çelebi 1976: 364; Bammat 1975: 144-145; Hamidullah 1965: 155). Avrupalılar Yunan kültür ve medeniyet eserlerini ye-

niden ele almak istediklerinde, eserlerin çoğunu Arapça tercümelerinden almak zorunda kalmışlardır. Bu kültürün nakli İspanya'da bulunan okullar ve tercüme merkezlerinin aracılığı ile olmuş ve bu nakil Rönesans'ın doğmasına ciddi bir katkı sağlamıştır. (Zeydan 1966: 3/359; Yurdaydın 1982: 43; Gürkan 1997: 217-230).

Kimi araştırmacılar, İslam dünyasındaki ilim ve kültür faaliyetlerden bahsederken, Me'mun döneminin en parlak asır olarak kendini gösterdiğini, dönemin diğer zamanlarla kıyaslandığında zirveyi temsil ettiğini, Me'mun zamanından sonra İslam ülkelerinde yürütülen ilim ve kültür hareketlerinin hepsinin bu halifenin dikip suladığı ağacın köklerinin dalları, budakları olduğunu söylemektedir. (Çelebi 1976: 363). Aynı tespitin Beytü'l-Hikme için de yapılmasının yanlış olmayacağı değerlendirilmektedir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak, Abbasiler döneminin en parlak zamanlarında kurulup geliştirilen Beytü'l-Hikme, İskenderiye, Harran ve Cundişapur gibi bilim merkezleri başta olmak üzere, değişik bilim ve kültür havzalarında gelişen insanlık bilim ve medeniyetinin ürünü olan ve ulaşılabilen eserlerin toplanarak muhafaza edildiği ve tercüme edilip yapılan çalışmalarla geliştirildiği, İslam dünyasının ilk ilim ve kültür akademisidir. Kurum, dini ilimlerde olmasa bile fen bilimlerinin gelişmesinde, özellikle Yunan bilim ve felsefesinin İslam alemine kazandırılmasında katalizör rolü oynamıştır.

Fethedilen yerlerden, Bizans İmparatoru ve bazı bölge idarecilerinin izinleri ile çeşitli merkezlerden toplanan kitaplar, Başkent Bağdat'a getirilerek Beytü'l-Hikme'ye konulmuştur. Böylece, medeniyet ve kültür tarihine ait eserler, buldukları yerlerde maruz kaldıkları alakasızlıktan kurtarılıp koruma altına alınmıştır. Söz konusu eserlerin tercümelerinin yapılması, üzerlerine yapılan çalışmalarla da elde edilen ilmi hâsılanın geliştirilmesi, neticede Batı'da Rönesans'ın doğmasında etkili olmuştur.

Beytü'l-Hikme'nin ilk dönemlerinde, İslam devleti sınırları içerisinde kalan eski medeniyet merkezlerinde doğup yetişmiş, bir kısmı Arap, çoğunluğu Hıristiyan olan bilim adamları herkesten rağbet görerek, dolgun ücretlerle ve hür bir ortamda burada çalışmışlardır. Yapılan teşvikler kısa sürede sonuç vermiş, isimleri hemen herkes tarafından bilinen Harezmi, Benû Musa, Kindî ve Cahız gibi önemli Müslüman ilim adamları burada yetişmiştir.

Felsefe ve mantığa dair eserlerin tercümelerinin yapıлып toplumun bir kısmı tarafından okunması Müslümanlara geniş bir ufuk açmıştır. Ancak, Kur'an öğretisi dışında akli yorumların ortaya çıkması yeni problemleri beraberinde getirmiş ve toplumda tartışmalar yoğunlaşmıştır. Netice itibarıyla, Kelam ilmi ve İslam ilahiyatı doğmuştur. Ayrıca, diğer din mensuplarıyla karışık yaşanan bir toplum olmanın etkisi kadar, diğer kültürlerle ait eserlerin tercümeleleri de İsrailiyat kültürünün İslam alemine girmesinde etkin olmuştur.

Beytü'l-Hikme, İslam aleminin başka şehirlerinde kurulan kütüphane ve akademiye, hatta bir öğretim kurumu olması dolayısıyla medreselere de örnek olmuştur. Maddi durumu iyi olanlarla ileri gelen idareciler ilmi çalışmalara destek vermeyi bu örnekten öğrenmişlerdir. İslam dünyasında ilim, bilim, kültür, kitap, yazı, kâğıt, kitapçılar çarşısı gibi hususlarda ilerlemelelerin olmasında, medeniyetin gelişmesinde, halkın ilme yönelmesinde Beytü'l-Hikme'nin unutulmaz katkıları olmuştur.

Harun Reşid'in bir kütüphane olarak yaptırdığı, Me'mun'un geliştirip bir akademi haline getirdiği, Abbasilerin ve İslam kültür tarihinin önemli bir enstitüsü olan Beytü'l-Hikme, Moğolların 1258'de Bağdat'ı istila etmesine kadar varlığını ve faaliyetini sürdürmüştür. Hülagü Bağdat'a girince orayı da yakmıştır. Böylece bu kıymetli müessese, içindeki hazine ile birlikte yok olup gitmiştir. (Ataullah: 211; Hasan 1985: 3/176).

Kaynaklar

- Adıvar, Adnan (1969). *Tarih Boyunca İlim ve Din*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Altınay, Ahmed Refik (1328). *Büyük Tarih-i Umûmî*, İstanbul: Agop Matyosyan Matbaası.
- Ataullah, Hızır Ahmed (Tarihsiz). *BeYTü'l-Hikme fî Asri'l-Abbasiyyîn*. Kahire: Daru'l Fikri'l Arabi.
- Avcı, Casim (1997). İslam-Bizans İlişkileri (M. 610-847). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Bammat, Haydar (1975) İslam'ın Çehresi (Trc. Giritli, Osman Fehmi). İstanbul: Sancak Yay.
- Barthold, W. - Köprülü, M. Fuad (1973). İslam Medeniyeti Tarihi. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Bozkurt, Nahide (2002). *Mu'tezilenin Altın Çağı Me'mun Dönemi*. Ankara: Ankara Okulu Yay.
- Brockelmann, Carl (1988). *Tarihu'ş-Şu'ubi'l-İslamiyye* (Trc. Nebiyye Emin Faris – Münir el-Ba'lebekkî) Beyrut: Daru'l Ilm Li'l-Melayin.
- Çelebi, Ahmet (1976). İslamda Eğitim Öğretim Tarihi (Trc. Ali Yardım). İstanbul: Damla Yay.
- Dağ, Mehmet – Hıfzırrahman, R. Öymen (1974). İslam Eğitim Tarihi. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Demirci, Mustafa (1996). *BeYTü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yay.
- Durant, Will İslam Medeniyeti (Tarihsiz). (Trc. Bahaddin, Orhan). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Yay.
- Ed-Dineverî, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (1930). *Kitab-ü Uyûni'l-Ahbar*. Kahire: Daru'l Kütübi'l Mısriyye.
- El-Bağdadî, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-Hatib *Tarihu Bağdat*. Beyrut: Daru'l Kütübi'l Arabi.
- El-Kıftî, Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf. *Tarihu'l-Hukemâ*. Bağdat: Mektebetü'l Müsenna.
- Emin, Ahmed (1933). *Duha'l-İslam*. Beyrut: Daru'l Kütübi'l Arabi.
- Emir Ali, Seyyid (1329). *Musavver Tarih-i İslam* (Trc. M. Rauf). İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Gibb, Hamilton A.R. (1991). İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar (Trc. Komisyon). İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Gürkan, Ahmet (1997). İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi. İstanbul: Akçağ Yay.
- Hamidullah, Muhammed (1965). İslam'a Giriş (Tercüme: Kemal Kuşçu). İstanbul: Nur Yay.

- Hasan, Hasan İbrahim (1985). *İslam Tarihi* (Terc. İsmail Yiğit – Sadrettin Gümüş). İstanbul: Kayıhan Yay.
- Hitti, Philip K. (1980). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* (Terc. Salih Tuğ). İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Holt, P. M.- Lambton, Ann K. S.- Lewis, Bernard (1989). *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti* (Tsh. Hikmet Tekin). İstanbul: Hikmet Yay.
- Hudari Bey, Muhammed (1366). *Muhadaratü Tarihi 'l-Ümeme 'l-İslamiyye*. Mısır: İstikamet Kitabevi.
- İbn Cülcül, Ebu Davud Süleyman b. Hasan (1955). *Tabakatü 'l-Etubba ve 'l-Hukema* (Thk. Fuad Seyyid). Kahire: Matbaatü Ma'hedi'l İlmi.
- İbn Ebi Usaybia, Ahmed b. Kasım. *Uyunü 'l-Enbâ 'fi Tabakati 'l-Etubba* (Thk. Nizar Rıza). Beyrut: Mektebetü'l Hayat.
- İbn Nedim, Muhammed b. Ebi Yakub (1988). *Kitabu 'l-Fihrist*. Beyrut: Daru'l Mesirah.
- Kaya, Mahmut (1992). “Beytülhikme”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6.
- Kayaoğlu, İsmet (1994). *İslam Kurumları Tarihi II*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay.
- Makdisi, George (1981). *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh: Edinburgh University Yay.
- Nasr, Seyyid Hüseyin (1987). *Science and Civilization in Islam*. Lahore: Shuaib Academy Yay.
- O'leary, De Lacy (1959). *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri* (Terc. Hüseyin G. Yurdaydın, Yaşar Kutluay). Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yay.
- Öztürk, Levent (1998). *İslam Toplumunda Hıristiyanlar*. İstanbul: İz Yay.
- Rifaî, Ahmed Ferid (1927) *Asru 'l-Me'mun*, Kahire: Kütübü'l Mısıriyye.
- Sami, Şemseddin (1302). *Medeniyet-i İslamiyye*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şesen, Ramazan (1979). “İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumi Bir Bakış”. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. C.II, Cüz 3-4.
- Von Grunebaum, G. E. (1980). “The Sources of Islamic Civilization”, *The Cambridge History of Islam* (Editörler: P. M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis.). Londra & New York: Cambridge University Press. C. 2/B.
- Watt, W. Montgomery (1998). *The Formative Period of Islamic Thought*. Oxford: Oxford Üniversitesi Yay.
- Wells, H. G. (1972). *Kısa Dünya Tarihi* (Terc. Ziya İshan). İstanbul: Varlık Yay.
- Yıldız, Hakkı Dursun (1987). *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yay.
- Yıldız, Hakkı Dursun “Abbasiler” *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 1.
- Yurdaydın, Hüseyin G. (1982). *İslam Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.

- Zehebi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (1982). *Siyer-i A'lami'n-Nübelâ* (Thk. Şuayb el-Arnaut). Beyrut: Müessesetü'r Risale.
- Zeydan, Corci (1966). *İslam Medeniyeti Tarihi* (Trc. Zeki Megamiz). İstanbul: Üçdal Neşriyat.